

Joanna Matyasik

or-cid 0000-0003-4941-6923

joanna.matyasik@wimbp.bydgoszcz.pl

Biblioteka Miejska w Bydgoszczy w pierwszych latach niepodległości – polonizacja kadry i księgozbioru

Abstract

The Municipal Library in Bydgoszcz just before the outbreak of World War I and during its first months

In the twenty-year interwar period, the Municipal Library was one of the most important Polish institutions in Bydgoszcz, contributing significantly to scientific and cultural development of the city. Its employees initiated many social and political initiatives, and the library rooms served as seats of several organizations. The article refers to the source of this success, since it illustrates transitions of the library in the first years of independence, when it had changed from a Germanization tool to a Polishness center. The chronological range of this article encompasses three years of library operation; starting from 1920, when it was taken over by the Polish management, until 1922, the year that marked completion of German personnel replacement with Polish staff. In that period, the library collection was expanded by Polish books and adjusted to the fast changing national profile of the city, in which the Poles were the dominating population. The article describes many problems that the library management had to tackle in the beginning of its Polonization. Some of the challenges included insufficient

funds, lack of qualified Polish personnel and a weak publishing market. Other interesting issues reported in the article focused on cooperation between various regions of the newly restored country, information flow, relations between the local elites and central authorities, international relations inside one institution, and the attitude of society, which dedication allowed to pursue many ambitious goals, despite scarce funds.

Keywords: Municipal Library, Bydgoszcz, Polonization, personnel, book collection

W dwudziestoleciu międzywojennym Biblioteka Miejska była jedną z najważniejszych instytucji polskich w Bydgoszczy, wniosła istotny wkład w rozwój naukowo-kulturalny miasta, jej pracownicy zapoczątkowali wiele cennych inicjatyw o znaczeniu społeczno-politycznym, a pomieszczenia biblioteczne stały się siedzibą szeregu organizacji. Zagadnienie to znajdowało się już wcześniej w kręgu zainteresowań autorki, co przełożyło się na opublikowanie dwóch artykułów poświęconych roli, jaką odegrała placówka w repolonizacji Bydgoszczy¹. Niniejszy tekst odnosi się do źródła tego sukcesu i ma na celu zilustrowanie przemian, jakie biblioteka przeszła w pierwszych latach niepodległości, stając się z narzędzia germanizacji ośrodkiem polskości. Zakres chronologiczny artykułu obejmuje trzy lata działalności ksiąźnicy, od 1920 r., kiedy to władzę nad nią objął zarząd polski, do roku 1922, gdy zakończono proces wymiany kadry niemieckiej pracownikami polskimi. Wówczas też zasób biblioteczny, wzbogacony o książki polskie, został dostosowany do szybko zmieniającej się struktury narodowościowej miasta, w której zaczęli przeważać Polacy.

Tekst dotyczy szeregu problemów, z jakimi przyszło zmierzyć się władzom biblioteki u źródeł jej polonizacji. Wśród nich znajdziemy przede wszystkim niedostatek środków finansowych. Wprawdzie koszty utrzymania i działalności ksiąźnicy pokrywał Magistrat miasta, wspomagany subsydiami rządowymi, ale jak pisał dyrektor Witold Bełza „to w stosunku do zapotrzebowania młodej, a wciąż rozrastającej się Biblioteki, tej ważnej placówki kresowej, nie wystarcza całkowicie, aby zaspokoić wszelkie wymagania związane z misją biblioteczną, jaką sobie zakreśliłiśmy”². Dokuczliwy był także brak wykwalifikowanej kadry

¹ J. Matyasik, *Rola Biblioteki Miejskiej w repolonizacji Bydgoszczy w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Miejsca pamięci w przestrzeni miasta w XIX i XX wieku*, w cyklu *Architektura Miast VI. Zbiór studiów*, Bydgoszcz 2019, s. 245-258; teźże, *Wkład Biblioteki Miejskiej w rozwój kulturalno-naukowy Bydgoszczy w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Studia z dziejów książki, bibliotek i prasy. Przegląd badań za lata 2016-2018*, red. D. Spychała i in., Bydgoszcz 2019, s. 194-215.

² Archiwum Państwowe Bydgoszcz (dalej APB), Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna

polskiej i słaby rynek wydawniczy. Sytuacja zaczęła się stabilizować dopiero od 1922 r., głównie na skutek napływu elity intelektualnej do Bydgoszczy i rozwoju działalności księgarni polskich w mieście. Ciekawa jest także kwestia współpracy pomiędzy różnymi regionami nowo odrodzonego kraju, przepływu informacji, relacji elity lokalnej z władzami centralnymi, stosunków międzynarodowych wewnątrz jednej instytucji czy postawy społeczeństwa, którego ofiarność pozwoliła na realizację ambitnych celów, mimo skąpych środków finansowych.

Gmach Biblioteki Miejskiej, okres międzywojenny, WiMBP, sygn. DZS XVI.11.1.

Biblioteka Miejska powstała w 1903 r. Zlokalizowano ją w samym centrum miasta, w gmachu należącym wcześniej do Deputacji Kameralnej i Sądu Dworskiego (Stary Rynek). Placówka miała charakter naukowy, gdyż gromadziła nie tylko wydawnictwa zwarte i czasopisma, ale także zbiory specjalne, tj. stare druki, rękopisy, autografy, ekslibrysy, fotografie, grafikę i kartografię. W strukturę Biblioteki Miejskiej wchodziła również Biblioteka Ludowa, udostępniająca literaturę rozrywkową i oświatową. Obie powstały w celach germanizacyjnych

w Bydgoszczy (dalej WiMBPB), sygn. 16 – Sprawozdania roczne 1921-1928, k. 11v.

i posiadały niewielki oraz przypadkowo zgromadzony księgozbiór polski³. Personel placówki pod zarządem niemieckim liczył od kilku do kilkunastu osób. Funkcję pierwszego dyrektora pełnił dr George Minde-Pouet, w 1913 r. jego stanowisko objął Martin Bollert. Bibliotekarzami byli głównie niemieccy wojskowi, pozostała część kadry, czyli sekretarki, asystentki, siły pomocnicze i pracownicy administracji, również miała pochodzenie niemieckie. W 1920 r., kiedy władzę w mieście przejęli Polacy, niemieccy pracownicy biblioteki, tak jak i urzędnicy innych instytucji miejskich, mogli zachować posadę, pod warunkiem nauczenia się języka polskiego w ciągu dwóch lat. Kontynuowanie współpracy uzależniono więc od ich postawy wobec nowych warunków politycznych, a samo pochodzenie nie było podstawą do odwołania ze stanowiska. Polonizację kadr dodatkowo utrudniał brak odpowiednio wykwalifikowanych pracowników polskich, którzy mogliby przejąć obowiązki urzędników niemieckich.

Polonizacja instytucji odbyła się z zachowaniem pozorów dobrosąsiedzkich relacji, na czym zależało zarówno władzom centralnym, jak i miejskim. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zalecało nawet kontynuowanie niektórych wzorców z czasów niemieckich, np. w kwestii sposobu obsługi czytelników. Przedstawiciel resortu swój niedawny pobyt w niemieckiej bibliotece w Bydgoszczy wspominał następująco: „Załatwiony byłem i obsłużony tak uprzejmie i uprzedzająco grzecznie, że pragnąłbym, aby ten sam ton mógł być zawsze stosowany do interesantów we wszystkich bibliotekach polskich”⁴. W połowie 1920 r. Magistrat rozpoczął odniemczanie placówki, którą 1 lipca powierzył zarządowi polskiemu. Wówczas kadra składała się z samych Niemców. Począwszy od dyrektora Bollerta, poprzez trzy sekretarki i dwie asystentki, na dwóch woźnych skończywszy. W celu uzupełnienia kadry zatrudniono nowe osoby. Wśród nich znalazło się trzech Polaków. Byli to Leopold Kronenberg, któremu zaproponowano stanowisko bibliotekarza II, Halina Kużajówna jako asystentka oraz Paweł Sikorski jako woźny. Co ciekawe, w tym samym okresie, a więc już w czasach polskich, pracę w placówce znalazły dwie osoby narodowości niemieckiej: dr Pirmin Biedermann w charakterze bibliotekarza I i Jadwiga Sonneck jako asystentka⁵. Jak na ironię, to oni odegrali kluczową rolę w rywalizacji o charakter narodowy biblioteki.

Niemiecki dyrektor Martin Bollert ustąpił 1 września 1920 r. Wraz z nim z pracy zrezygnowało pięć kolejnych osób: jedna asystentka, trzy sekretarki i woźny. Z niemieckiej obsady pozostali jedynie wspomniani Biedermann i Sonneck,

³ A. Węgierska, *Bydgoska księżnica. Zarys dziejów*, [w:] *Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska księżnica 1903-2013*, Bydgoszcz 2013, s. 5-11.

⁴ APB, WiMBPB, sygn. 14 - Sprawozdania 1903-1921, k. 255.

⁵ *Sprawozdanie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1920-1927*, Bydgoszcz 1928, s. 9-10.

a także asystentka Hilda Müller i pomocnik woźnego Kurt Ziehlke⁶. Odchodzących Niemców trzeba było zastąpić kadrami polską. Znaleźcie wykształconych bibliotekarzy nie było sprawą prostą, co wynikało z niskich płac oraz niewielkiego grona inteligencji polskiej w Bydgoszczy. O polecenie odpowiednich kandydatów na wakujące stanowiska Magistrat zwracał się do władz centralnych w Warszawie i dyrekcji Biblioteki Jagiellońskiej. Prezydent Jan Maciaszek zdawał sobie sprawę jak ciężkie zadanie czeka nowego dyrektora placówki, dlatego stanowisko to chciał powierzyć wyjątkowej osobie. Pisał, że potrzebuje nadzwyczaj zdolnego i doświadczonego Polaka, potrafiącego samodzielnie kierować biblioteką⁷. Poszukiwania szły opornie. Fryderyk Papée skarżył się, że Biblioteka Jagiellońska po oddelegowaniu wielu urzędników do innych miast, tj. Warszawy, Poznania, Wilna, Lwowa, sama boryka się z niedostatkami kadry⁸. Z kolei Ministerstwo po-

Władysław Belza, dyrektor Biblioteki Miejskiej, WiMBP, sygn. DZS XVI 1.20, T.10b.

radziło, aby z powodu braku wykształconych bibliotekarzy, tymczasowego dyrektora poszukać wśród profesorów filologii lub historii, uczących w szkołach średnich⁹.

W końcu udało się znaleźć odpowiedniego kandydata. 1 września 1920 r. kierowanie placówki powierzono Witoldowi Belzie¹⁰ (1886-1955), pracownikowi Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie oraz w Muzeum Polskim w Rapperswilu. Nowy dyrektor był doktorem filozofii z zakresu literatury, publicystą, literatem oraz tłumaczem utworów beletrystycznych. Wywodził się z inteligenckiej i patriotycznej rodziny, jego ojciec Stanisław był działaczem niepodległościowym na Śląsku, zaś stryj Władysław twórcą poezji patriotycznej, autorem m.in. *Katechizmu polskiego*

⁶ Tamże.

⁷ APB, WiMBPB, sygn. 589 - Akta osobiste wyższych urzędników 1920-1925, k. 6.

⁸ Tamże, k. 4.

⁹ Tamże, k. 7v.

¹⁰ APB, WiMBPB, sygn. 543 - Akta dra Witolda Belzy 1920-1927, k. 2.

*dziecka*¹¹. Czas pokazał, że prezydent Maciaszek, powierzając kierownictwo placówki Bełzie, podjął właściwą decyzję. Nowy dyrektor nie tylko spolonizował bibliotekę i uczynił z niej ważny ośrodek kulturalno-naukowy miasta, ale także stał się czołową postacią życia kulturalnego Bydgoszczy (pełnił funkcję Naczelnika Wydziału Oświaty i Kultury, otrzymał m.in. Medal Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości oraz Złoty Krzyż Zasługi). Współcześnie również docenia się jego zasługi, czego wyrazem było nadanie księżnicy jego imienia w 2002 r.¹²

Witold Bełza pod względem administracyjnym miał ograniczone prerogatywy. Opiekę nad instytucją sprawowała deputacja biblioteczna, która składała się z przedstawicieli Magistratu, radnych i reprezentantów obywatelstwa. Na czele tego grona stał decernent. To oni podejmowali kluczowe decyzje (m.in. odwoływali i zatrudniali pracowników). Oczywiście brano pod uwagę rekomendację dyrektora, lecz nie była ona wiążąca. Realna władza nad podległą placówką była powiązana z pozycją w miejscowym środowisku urzędniczym. W późniejszych latach Bełza stał się osobą wpływową w Bydgoszczy, dzięki czemu był w stanie przeforsować swoje projekty, ale na początku badanego okresu dopiero budował swój autorytet.

W Bibliotece pracowało dwóch etatowych bibliotekarzy, pierwszy z tytułem kustosza, drugi wicekustosza. To oni stanowili podporę władzy dyrektora, zastępowali go w razie nieobecności i prowadzili działalność kulturalno-naukową. Do ich obowiązków należało uzupełnianie katalogu rzeczowego, opracowywanie zbiorów specjalnych i wymiana dubletów. Z chwilą przybycia Bełzy do Bydgoszczy stanowisko pierwszego bibliotekarza pełnił Niemiec – P. Biedermann, drugim był Polak – L. Kronenberg. Obaj budzili zastrzeżenia pod względem postawy politycznej, co nie pomagało im w rozwoju kariery urzędniczej.

Dr Pirmin Biedermann, był niemieckim wojskowym, który został zatrudniony 1 lipca 1920 r. Trzy miesiące później Ministerstwo byłej Dzielnic Pruskiej ostrzegало Bełzę o możliwych działaniach dywersyjnych podwładnego¹³. Zda się jednak, że początkowo ich relacje układały się poprawnie. Bełza nie był negatywnie nastawiony do pracowników niemieckich, uważając że „nauka jest międzynarodowa”. Wprawdzie był gorącym patriotą, ale bez uprzedzeń wobec innych nacji. Świadczy o tym m.in. docenianie niemieckiego wkładu w rozwój

¹¹ A. Chlewicka, *Witold Bełza (1886-1955). Życie i działalność*, „Kronika Bydgoska”, T. 23: 2001, Bydgoszcz 2002, s. 285-301.

¹² J. Kutta, *Bełza Witold Stanisław Kazimierz*, Bydgoski słownik biograficzny [dalej BSB], red. J. Kutty, T. 2, Bydgoszcz 1995, s. 30-31.

¹³ APB, WiMBPB, sygn. 552 - Herr Stadtbibliothekar Dr Pirmin Biedermann 1920-1921 [akta osobowe], Ministerstwo B. Dzielnic Pruskiej, Departament 5 Spraw Wewnętrznych do W. Bełzy, 20.X.1920, bez numeracji; W. Łukowski do W. Bełzy, 26.X.1920, bez numeracji.

biblioteki, szacunek dla swego poprzednika Bollerta czy zatrudnienie w późniejszym okresie, mimo obaw Magistratu, niemieckiego introligatora Roberta Spudicha. Gotów był współpracować z każdym, bez względu na jego pochodzenie i poglądy, dla dobra polskiej kultury. Szybko przekonał się jednak, że do tego grona nie należą jego niemieccy pracownicy. Na początku 1921 r. doszło do otwartego konfliktu, a jego bezpośrednią przyczyną było zbojkotowanie zarządzenia dyrektora, sporządzonego w języku polskim, przez P. Biedermanna i H. Müller. Spór miał jednak głębszy charakter, bowiem u jego podstaw leżała przynależność państwowa biblioteki, a nawet samej Bydgoszczy.

W lutym 1921 r. Bełza skierował do Magistratu memoriał, w którym stwierdził „[...] na podstawie półrocznych doświadczeń porobionych w Bibliotece, że w gruncie rzeczy, Niemcy są nieubłaganymi wrogami polskości, traktującymi nas jako nieprawych okupantów, uważający więc wszystkie odruchy polonizacyjne jako wyzwanie i rzucanie rękawicy, której na razie podjąć nie mogą. Stwierdzam dalej, że wspólna praca, w danych warunkach jest niemożliwa, i z ich strony wprost na niekorzyść instytucji wychodząca”. Zdaniem Bełzy obecność Niemców „działa nad wyraz szkodliwie, utrudnia zatem naszą pracę, a nie daje żadnych korzyści”, ponieważ nie znając języka polskiego i nie zamierzając się go uczyć są placówce nieprzydatni, a „brużdząc politycznym swoim stanowiskiem, utrudniają i tak niełatwe zadania”, np. poprzez wstrzymywanie katalogowania książek polskich. O samym dr. Biedermannie napisał, że „człowiek to niepewny, a pod pokrywką uniżoności chowający, jad **źmiji** i >>sztylety<<. Jego stanowisko określił jako „na pozór bardzo poprawne i lojalne, niecofające się tu i ówdzie przed wymuszaniem uczuć przyjaźni, co atoli jest niczem innym jak sypaniem piasku w oczy lub usypianiem czujności”¹⁴.

Magistrat najwyraźniej obawiał się konfrontacji z Niemcami i nie był skłonny odwołać Biedermanna. Decernent biblioteki – Wincenty Łukowski postanowił załagodzić spór w sposób następujący: „P. Dr Biedermannowi w obecności p. Dyrektora Bełzy zwróciłem uwagę na niestosowność jego postępowania. P. Biedermann przyznał mi rację i przyrzekł, że na przyszłość w ten sposób postępować nie będzie. Wobec tego uważam sprawę za załatwioną”¹⁵. Dalsza współpraca z bibliotekarzem niemieckim była tylko na pozór pozytywna, w rzeczywistości nie układała się najlepiej. Nie chodziło przecież jedynie o „niestosowne postępowanie” podwładnego wobec przełożonego, czyli zbyt emocjonalne przedstawienie swych racji, ale postawę polityczną pracownika, której sama rozmowa

¹⁴ APB, WiMBPB, sygn. 552 - W. Bełza, Memoriał w sprawie Urzędników Niemców w Bibliotece Miejskiej, 4.III.1921, bez numeracji.

¹⁵ Poniżej Memoriału znajduje się adnotacja Wincentego Łukowskiego dotycząca rozwiązania sporu, podpisana 7 III 1921.

z decernentem nie mogła zmienić. Ostatecznie Biedermann ustąpił 1 października 1921 r., oficjalnie z powodu sporu z Niemką – Jadwigą Sonneck, którą to rzekomo prześladował, jako żonę Polaka¹⁶.

Katalogi Biblioteki Miejskiej, okres międzywojenny,
WiMBP, sygn. DZS XVI.11.1.

Przyjrzyjmy się bardzo ważnej kwestii wstrzymywania katalogowania książek polskich przez pracowników niemieckich. Priorytetem była polonizacja zasobu, a ta polegała nie tylko na samym gromadzeniu poloników, ale także wprowadzeniu ich do obiegu, by mogły służyć społeczeństwu. Pozyskiwanie książek polskich nie miało znaczenia w sytuacji, gdy ich „całe szeregi [...] leżały bezużytecznie, a publiczność odchodziła z wypożyczalni z próżnymi rękoma”¹⁷. Nie oznacza to jednak, że zarząd polski w ogóle nie zamierzał gromadzić publikacji niemieckich. Belza potrafił docenić także wartość dzieł obcojęzycznych. W inwentarzu pojawiają się pojedyncze woluminy niemieckie pozyskiwane drogą

¹⁶ APB, WiMBPB, sygn. 552 - J. Sonneck do W. Belzy, 22.VIII.1921, bez numeracji, list wraz z adnotacją Belzy dot. zakończenia sprawy.

¹⁷ APB, WiMBPB, sygn. 552 - Memorjał..., bez paginacji.

kupna¹⁸, darów¹⁹ lub z zaległości (m.in. pozostawione przez bankiera Lewina Louisa Aronsohna, który opuścił Bydgoszcz w maju 1918 r.)²⁰. Z wyjątkową sytuacją mamy do czynienia na przełomie 1920 i 1921 r., o czym informował Bełza władze miasta. Wówczas w inwentarzu pojawiła się większa ilość książek niemieckich, w tym zakupionych w księgarniach niemieckich²¹. Aby uspić czujność władz polskich ciąg nabytków niemieckich oddzielano pojedynczymi publikacjami polskimi, np. dar Towarzystwa Przyjaciół Języka Polskiego umieszczony pomiędzy zakupami niemieckimi²².

Kontrowersyjną postawę polityczną prezentował także drugi bibliotekarz – Leopold Kronenberg (1890–1929), filolog, pisarz, publicysta, propagator języka esperanto, żołnierz Legionów Polskich. W 1920 r. przeniósł się do Bydgoszczy, gdzie od 1 lipca do 31 grudnia pracował w Bibliotece Miejskiej. W wyniku wygłaszania radykalnych, lewicowych poglądów i konfliktowego charakteru szybko stracił posadę. Światopogląd miejskiego urzędnika wywołał niezadowolenie w Magistracie, ale sam Bełza najprawdopodobniej nie miał nic wspólnego z jego zwolnieniem. Nie zachowały się żadne ślady, świadczące o jakimkolwiek sporze Kronenberga z dyrektorem. Zdaje się, że stosunki między nimi były poprawne. Obaj współpracowali także w następnych latach, gdy Kronenberg kontynuował karierę polityczną, jako radny miejski i członek deputacji bibliotecznej²³.

Kolejni bibliotekarze zostali zatrudnieni za dyrekcji W. Bełzy i z jego wyraźną rekomendacją. 1 kwietnia 1921 r. posadę Kronenberga w bibliotece otrzymał historyk, bibliofil i muzeolog ks. Jan Klein (1885-1940). Była to postać znana w regionie, wcześniej pełniąca funkcję proboszcza i burmistrza Solca Kujawskiego. Jako bibliotekarz zajmował się katalogowaniem starych druków z kolekcji pobernardyńskiej, opracowywaniem fotografii i przygotowywaniem dubletów do wymiany z Towarzystwem Naukowym w Płocku²⁴. W 1923 r. wyznaczono mu ważne zadanie zorganizowania Muzeum Miejskiego, dlatego zrezygnował

¹⁸ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz Biblioteki Miejskiej za rok 1920, nr 748-769, 931-937; Inwentarz Biblioteki Miejskiej za rok 1921, nr 1509, 1797; Inwentarz Biblioteki Miejskiej za rok 1922, nr 1284-1285, 1618, 1602, 1624.

¹⁹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1922, nr 552, 1080, 1284, 1305, 1598.

²⁰ M. Romaniuk, *Aronsohn Lewin Louis*, BSB, T. 1, Bydgoszcz 1994, s. 19-20.

²¹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 1145-1237, 1245-1293, 2144-2176, 2179-2182, 2184-2192, 2195-2199, 2208-2210, 2212-2215, 2221-2224, 2239, 2242, 2244-2245, 2247-2249; Inwentarz 1921, nr 1437, 1424, 1820-1840, 2024, 2112, 2115, 2124, 2152.

²² WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 2211.

²³ S. Błażejowski, *Kronenberg Leopold Dominik*, BSB, T. 2, s. 86-88.

²⁴ APB, WiMBPB, sygn. 17 - Sprawozdania miesięczne urzędników 1920-1926, k. 48, 62, 151, 162, 169.

z posady w bibliotece²⁵. Plany te na pewno zostały uzgodnione z Bełzą, który sam wysłał ks. Kleina na kurs instruktorski dla kustoszy muzealnych²⁶. Obaj pozostali w przyjacielskich relacjach, jeszcze 1939 r. dyrektor pisał do swego dawnego podwładnego: „W szeregu tych nielicznych przyjaciół Kochany Książd Proboszcz zajmuje jedno z najpierwszych miejsc. Tak wszyscy zawsze tu w Bibliotece Kochamy Książdza Proboszcza, z którym nam przyszło współpracować dla dobra drogiej nam Instytucji”²⁷.

Po odejściu Biedermanna rozpoczęto poszukiwania kandydata na jego posadę. Zgłosili się m.in. dwaj pracownicy Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu – germanista Wiktor Łazarewicz²⁸ i doktorant filozofii Adam Zaderski²⁹, ale ostatecznie 1 lipca 1922 r. zatrudnienie otrzymał Teodor Brandowski (1894-1949), pisarz i publicysta³⁰. Z wykształcenia był doktorem filozofii z zakresu literatury, a doświadczenie zdobył jako wolontariusz w archiwum miejskim we Lwowie³¹. W bibliotece pracował do 1939 r., kiedy to przeszedł na emeryturę³². Przez ponad 10 lat był jedynym bibliotekarzem i najbliższym współpracownikiem Bełży, jako że stanowisko po Janie Kleinie pozostało do połowy lat 30. nieobsadzone. Ceniono go jako urzędnika miejskiego, gdyż nie tylko „obowiązki swoje spełniał – w gorącym przywiązaniu do Biblioteki – wzorowo, świecąc przykładem swej pracowitości i sumienności”³³, ale także prowadził działalność literacką, kulturalną i społeczną w mieście.

W Bibliotece Miejskiej, poza dyrektorem i bibliotekarzami, zatrudnieni byli średni i niżsi urzędnicy (administracyjni). Ci pierwsi zapewniali prawidłowe wypełnianie podstawowych funkcji placówki, jak gromadzenie, opracowywanie i udostępnianie zbiorów. Kadra obejmowała sekretarki, asystentki, siły pomocnicze i pracowników introligatorni. Spośród tego grona wyróżniała się Maria Wierzbicka (od 1 września 1920), sekretarka, a później kierownik działu uzupełniania, gromadzenia i opracowywania zbiorów³⁴. Ciekawą postacią była również wspomniana już Jadwiga Soneck. Jej postawa, mimo pochodzenia niemieckiego,

²⁵ J. Kutta, *Klein Jan*, BSB, T. 1, s. 65.

²⁶ APB, WiMBPB, sygn. 589, k. 8.

²⁷ PB, WiMBPB, sygn. 549 - Akta osobiste Dyr. W. Bełży 1937-1939, W. Bełza do J. Kleina, 5.I.1939, bez numeracji.

²⁸ APB, WiMBPB, sygn. 589, k. 10.

²⁹ Tamże, k. 12.

³⁰ APB, WiMBPB sygn. 555 - Akta osobiste Dra. Teodora Brandowskiego wice-kustosza, 922.01.24-1934.07.19, k. 1.

³¹ J. Kutta, *Brandowski Teodor Wilhelm*, BSB, T. 3, Bydgoszcz 1996, s. 48-49.

³² APB, WiMBPB, sygn. 556, Akta osobiste Dra Teodora Brandowskiego 1934-, k. 99.

³³ Tamże, k. 99v.

³⁴ J. Kutta, *Wierzbicka Maria Irena*, BSB, T. 4, Bydgoszcz 1997, s. 120.

Natalia Malinowska, pracownica Biblioteki Miejskiej, WiMBP, sygn. DZS XVI 1.20.T.10b. WiMBP, sygn. DZS XVI.11.1.

była lojalnościowa (wyszła za Polaka i podpisywała się Bankiewicz-Soneck), co spotykało się z niechęcią ze strony innych Niemców. Z pracy w bibliotece zrezygnowała 1 stycznia 1922 r.³⁵, ale wydaje się, że odeszła w dobrej atmosferze. W. Bełza wystawił jej pozytywną opinię³⁶, a kilka lat później pomagał w poszukiwaniu nowej posady³⁷. Pozostali pracownicy merytoryczni w ówczesnym czasie to: Helena Kużajówna (od 14 czerwca 1920 r.)³⁸, nauczycielka Eliza Podczaska (od 1 grudnia 1920)³⁹, Ludwika Bizielówna (kierowniczka Biblioteki Ludowej)⁴⁰, Teofila Jakubowska (od 15 lutego 1921)⁴¹, Natalia Malinowska (od 23 marca 1921)⁴², Janina Łukaszewska (16 grudnia 1921 r. przeniesiona z Urzędu Statystycznego)⁴³, Janina Winiarzówna (od 27 lutego 1922) i Małgorzata Kopaniakowa (od 1 kwietnia 1922)⁴⁴. W połowie

1921 r. z pracy zrezygnowali dwaj pracownicy administracyjni pochodzenia niemieckiego, którzy uczestniczyli w obsłudze wypożyczalni. Byli to pomocnik

³⁵ APB, WiMBPB, sygn. 585 - Akta osobowe J. Soneck 1920-21, Zwolnienie z dn. 1.1.1922 r., bez numeracji.

³⁶ Tamże, [Opinia W. Bełzy o J. Soneck], 6. II.1922, bez numeracji.

³⁷ Tamże, Podanie o pracę Jadwiga Bankiewicz-Soneck, 6.II.1926, bez numeracji.

³⁸ APB, WiMBPB, sygn. 570 - Akta osobiste p. Kużaj-Piechockiej 1920-1937, k. 10.

³⁹ APB, WiMBPB, sygn. 579 - Akta osobiste p. Elizy Podczaskiej 1920-1921 [właściwie 1920-1929], k. 1.

⁴⁰ APB, WiMBPB, sygn. 553 - Akta osobiste p. L. Bizielównej 1921-1923, k. 16.

⁴¹ APB, WiMBPB, sygn. 564 - Akta osobiste p. Teofili Jakubowskiej 1921-1939, k. 3.

⁴² APB, WiMBPB, sygn. 575 - Akta osobiste p. Natalii Malinowskiej 1921-1927, k. 1-1v.

⁴³ APB, WiMBPB, sygn. 572 - Akta osobiste p. J. Łukaszewskiej 1921-1931, k. 1.

⁴⁴ APB, WiMBPB, sygn. 569 - Akta osobiste p. Małgorzaty Kopaniakowej 1922-1938, k. 1.

woźnego Kurt Zielke i jego brat Herbert⁴⁵. Na ich miejsce przyjęto Piotra Karowskiego (27 lipca 1921) i Huberta Wróblewskiego (10 sierpnia 1921)⁴⁶.

Sukcesem Belzy było założenie w 1923 r. Introligatorni, sfinansowanej z subwencji z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Oprawa książek pochłaniała znaczną część dochodów biblioteki, niemalże równoznaczną z kwotą przeznaczaną na gromadzenie. Oszczędności szukano już w 1921 r., powierzając niektóre zajęcia introligatorskie Natalii Malinowskiej⁴⁷. Otwarcie profesjonalnej pracowni pozwoliło nie tylko ograniczyć wydatki, ale przyniosło korzyści z wykonywania usług na zewnątrz. Warsztat stał na wysokim poziomie, tworzono w nim artystyczne oprawy oraz poddawano konserwacji zbiory zabytkowe⁴⁸.

Pracownia Naukowa Biblioteki Miejskiej, okres międzywojenny,
WiMBP, sygn. DZS XVI.11.1.

⁴⁵ APB, WiMBPB, sygn. 567 - Akta osobiste p. Piotra Karowskiego 1921-1939, k. 4.

⁴⁶ Tamże, k. 8.

⁴⁷ APB, WiMBPB, sygn. 575, k. 6.

⁴⁸ Zob. więcej: E. Pokorzyńska, *Z dziejów Introligatorni Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. Witolda Belzy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2013.

U schyłku 1922 r. zakończono proces kompletowania kadry, która stała się jednolita pod względem narodowym. Wówczas Bełza mógł z satysfakcją zapisać: „Pracujemy, jak obowiązek prawym Polakom nakazuje, dla Polski, dla kultury kresów zachodnich. Ideą, która nam prześwieca, jest stworzenie jak najwydatniejszego warsztatu pracy dla wzrastającej liczby studiujących”⁴⁹. Równocześnie z procesem polonizacji kadry trwały zabiegi mające na celu zgromadzenie jak największej liczby poloników, które zmieniłyby niemiecki charakter księgozbioru.

W 1920 r. w zasobie liczącym 40 tys. dzieł, zawartych w niemal 70 tys. tomów, znalazło się zaledwie 300 książek polskich. Zbiór ten nie przedstawiał większej wartości merytorycznej i nie tworzył zwartej grupy. W. Bełza pisał, że w czasach niemieckich „książka polska była wygnanką [...] Tu oderwany z jakiegoś wydania tom Mickiewicza, tam popularna edycja Miarki, ówdzie zbiór baśni i podań, kilka poloników z 17 i 18 w. [...] Zato stosunkowo w dużej ilości rozmaite rozważania kwestji polskiej i polskich roszczeń (Polenfragen), procesy polityczne Polaków itp. zagadnienia – po niemiecku [...] dostrzega się ową celowość działania, posuniętą czasem do granic [...] humorystycznej przesady”⁵⁰. Placówka była niedostosowana do szybko zmieniającej się struktury narodowościowej miasta, w którym Polacy w krótkim czasie stali się większością. Ze względu na brak polskojęzycznych dzieł codziennie odprawiono z niczym ok. 50 czytelników. Misją Bełzy było spolonizowanie księgozbioru, co ze względu na słaby rynek wydawniczy i problemy finansowe nie było sprawą prostą. Rozżalony otwarciem pisał, że „Trudności piętrzą się z dnia na dzień, o książki polskie żebrać nieomal trzeba, by dać strawę łaknącej publiczności polskiej”⁵¹. Gromadzenie odbywało się drogą zakupów, darów, wymiany, prawa do otrzymywania egzemplarza obowiązkowego wydawnictw rządowych i komunalnych oraz z innych źródeł.

W swych działaniach polonizacyjnych dyrektor spotkał się z poparciem wielu osób, m.in. jesienią 1920 r. Jan Pietrzycki na łamach warszawskiej „Rzeczypospolitej” opublikował tekst, w którym w następujący sposób zaapelował do władz i społeczeństwa: „Miejska biblioteka w Bydgoszczy też musi stać się przedmiotem troski, opieki i poparcia rządu i kulturalnych kół polskich. Opowiadał mi o niej dyrektor jej, historyk literatury, dr Witold Bełza, dawny znajomy z czcigodnego Ossolineum lwowskiego. Głos dyrektora biblioteki miejskiej w Bydgoszczy powinna Polska usłyszeć. Bibliotekę tę założono w celach germanizacyjnych.

⁴⁹ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 10.

⁵⁰ *Sprawozdanie Biblioteki Miejskiej...*, s. 4.

⁵¹ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 10.

Czyż i nadal ma ona spełniać to zadanie? Czy pozwolą na to księgarze polscy, nakładcy, wydawcy i redakcje wszystkich pism polskich?”⁵².

Fundusze z I poł. 1920 r., czyli pochodzące z Magistratu zarządzanego przez władze polskie, w całości przeznaczano na książki niemieckie. Dopiero po 1 lipca, kiedy to opiekę nad biblioteką przejął zarząd polski, rozpoczęto polonizację księgozbioru. Proces ten uległ przyspieszeniu z chwilą objęcia stanowiska przez W. Bełzę. Na przeszkodzie ambitnym planom dyrektora stanęły skromne dochody, pochodzące głównie z dotacji miasta i zaledwie w ok. 5-10% z własnej działalności (tj. opłaty za rewersy, kary za zniszczone książki). Było to niewiele w stosunku do kosztów, związanych z zakupem książek, prenumeratą gazet i oprawą nabytych woluminów. W latach 1920-1922 deficyt stanowił ponad połowę budżetu placówki⁵³. Dary pieniężne zdarzały się bardzo rzadko, np. we wrześniu 1920 r. pozyskano książkę za pieniądze ofiarowane przez grupę sędziów Sądu Najwyższego⁵⁴. W każdym roku zakup stanowił mniej niż połowę nabytków. Największą dysproporcję pomiędzy kupnem a darami widzimy w 1920 r. Sytuacja poprawiła się w 1921 r., gdy otrzymano dodatkową subwencję miasta w wysokości 100 tys. marek, ale w roku następnym ponownie uległa ona pogorszeniu.

Wpis dzieł do inwentarza w latach 1919-1922⁵⁵.

Rok akcesji	Nabytki	
	Suma	w tym zakup
1919	3653	1800
1920	2902	550
1921	2516	1000
1922	1677	200

Zdecydowana większość dzieł wpisanych do inwentarza z lat 1920-1922 była polskojęzyczna, dzięki czemu zmniejszyła się dysproporcja pomiędzy zasobem niemieckim i polskim. W ostatnim roku badanego okresu udało się osiągnąć równowagę prenumeraty czasopism. Wśród wydawnictw zwartych obserwujemy przede wszystkim dzieła humanistyczne. Pierwsze książki jakie zakupiono poświęcone były językowi ojczystemu. Wówczas to nabyto takie pozycje jak Karola Pigłowskiego, *Nowa pisownia polska ustalona* (Warszawa 1920) i Jana Łosia, *Główne zasady pisowni polskiej* (Kraków 1919)⁵⁶. Spore grupy książek tworzą

⁵² J. Pietrzycki, Z Pomorza, „Rzeczpospolita”, R. 1: 1920, nr 118, s. 5-6.

⁵³ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 11.

⁵⁴ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 923.

⁵⁵ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 17-18.

⁵⁶ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 690-691.

prace z zakresu literatury, historii, filozofii i sztuki. Chętnie pozyskiwano też traktaty poświęcone bieżącej sytuacji politycznej (np. Kazimierz Głabisz, *Gdzie nasze kresy zachodnie?*, Poznań 1920)⁵⁷. Aby biblioteka mogła służyć wszystkim pracownikom nauki, gromadzono także wydawnictwa reprezentujące szeroki zakres wiedzy.

Wpływ czasopism prenumerowanych w latach 1920-1922⁵⁸.

Czasopisma prenumerowane	1920	1921	1922
polskie	1	24	27
niemieckie	60	43	31

Najnowsze publikacje kupowano głównie w księgarniach bydgoskich, tj. Jana Idzikowskiego – Księgarnia i skład nut przy ulicy Gdańskiej 16/17⁵⁹, Leona Posłusznego – Księgarnia Bydgoska, plac Teatralny 3 (od 1923 jako Księgarnia Bydgoska N. Gieryna)⁶⁰ i księgarni Braci Bażańskich (Władysława, Kazimierza i Mariana⁶¹), która mieściła się przy ulicy Gdańskiej 13. Materiały antykwaryczne rzadko zakupywano w placówkach miejscowych, można jedynie tu wspomnieć o zbiorze ponad dwóch tysięcy drzeworytów, sporządzonych wedle rysunków Franciszka Kostrzewskiego, nabytych w Książnicy Samokształcenia Konstantego Chmielewskiego w Bydgoszczy⁶².

Bardziej wartościowych publikacji szukano w bogatszej ofercie firm księgarskich i antykwarycznych zlokalizowanych poza Bydgoszczą. Widać, że skromnymi funduszami biblioteki rozporządzano rozsądnie, prowadząc przemyślaną politykę gromadzenia zbiorów. Ważna była nie tylko ilość, ale i jakość zasobu. Starano się pozyskać sztandarowe dzieła bibliografii polskiej. W I poł. 1922 r. zakupiono w księgarni Gebethnera i Wolffa czternastotomowe *Opera omnia* Jana Długosza (Kraków 1887) oraz prace z serii *Monografie w Zakresie Dziejów Nowożytnych*, wydawane przez Szymona Askenazego⁶³. Bełza szczególnie dużo uwagi poświęcał literaturze polskiej, której cenne pozycje nabywał w doświadczonych i renomowanych wydawnictwach. W tym celu nawiązał stałą współpracę

⁵⁷ Tamże, nr 709.

⁵⁸ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 18.

⁵⁹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 2029-2039; Inwentarz 1921, nr 158-165, 167-175, 583-594, 1991-2001, 2289-2296; Inwentarz 1922, nr 22-28, 193-197, 394-396, 1289-1304, 1306.

⁶⁰ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1922, nr 293-296.

⁶¹ Tamże, nr 1368, 1338, 1402-1406, 1466-1467, 1469-1471, 1648-1651.

⁶² WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 2298.

⁶³ Tamże, nr 988, 990, 1510-1523, 1151-1171; Inwentarz 1922, nr 1225-1226, 1232, 1247.

z Towarzystwem Literackim im. Adama Mickiewicza we Lwowie, założonym w 1886 r. m.in. przez stryja Witolda Bełzy – Władysława. Owocem tej współpracy była prenumerata „Pamiętnika Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza”, „Pamiętnika Literackiego” i „Bibliografii literackiej czasopism polskich”⁶⁴. Zbiór dzieł literackich uzupełniano również w księgarni „Ossolineum” w Warszawie⁶⁵ i Friedleina w Krakowie⁶⁶. Ta ostatnia od ponad wieku cieszyła się dużą renomą, głównie dzięki współpracy z Biblioteką Jagiellońską i sprowadzaniu z zagranicy druków emigracyjnym z pominięciem cenzury państw zaborczych⁶⁷.

Nierzadko zakupywano książki od osób prywatnych. Dzięki ówczesnej ofiarności społeczeństwa na rzecz państwa tą drogą można było nabyć wartościowe księgozbiory po stosunkowo niskiej cenie, ewentualnie otrzymać część woluminów w darze. W badanym okresie zakupiono m.in. dzieła historyczne od Bernardy Skoroczewskiej z Bydgoszczy⁶⁸, powieści od Franciszka Goleniewicza z Nałęczowa (np. pierwsze wydanie *Chłopów* Władysława Reymonta, Warszawa-Kraków 1904)⁶⁹ oraz prace z zakresu nauk ścisłych od dr. Wiktora Grychowskiego z Leżajska⁷⁰.

W planach Bełzy Biblioteka Miejska miała się stać główną księżnicą regionu. W tym celu rozpoczął urzędowanie od próby przejęcia opieki nad cennymi księgozbiorami miasta. Zamierzał wziąć w depozyt grupę książek polskich będących własnością Państwowego Gimnazjum Klasycznego w Bydgoszczy, ale pomysł odrzuciła Komisja dla Spraw Wyznaniowych i Szkolnych Województwa Poznańskiego. W zamian Dyrekcja Gimnazjum ofiarowała się, w uzasadnionych przypadkach i przy zagwarantowaniu zwrotu nieuszkodzonego materiału, udostępnić swoje książki czytelnikom Biblioteki Miejskiej⁷¹.

Sukcesem natomiast zakończyły się starania Bełzy o opiekę nad księgozbiorem pobernardyńskim. Kolekcja ta, zarówno w ówczesnym czasie, jak i dzisiaj jest bardzo cenna i zajmuje wyjątkowe miejsce w historii i kulturze miasta. Jej początków należy upatrywać w l. 80. XV w. Kryje się w niej wiele rzadkich druków, jak choćby jedyny zachowany na świecie egzemplarz ulotki Hieronima

⁶⁴ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 1035-1041, 1150.

⁶⁵ Tamże, nr 1721-1753.

⁶⁶ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz za rok 1920, nr 863-884.

⁶⁷ B. Bieńkowska, Maruszak E., *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 189, 192.

⁶⁸ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 2322-2420, 2442-2454; Inwentarz 1921, nr 1784-1796, 1798-1801.

⁶⁹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 212-350, 352-388, 397-481, 487-493, 499, 502-50, 788-975, 991-1001, 1003-1019.

⁷⁰ Tamże, nr 389-396, 494-498, 500-501, 729-736, 741-768, 770-776, 1172-1181.

⁷¹ APB, WiMBPB, sygn. 14, k. 257.

Savonaroli pt. *Regulae que ad mnes religiosos pertinent* (Florencja 1489) czy słynny podręcznik łowców czarownic *Maleus maleficarum* Heinricha Kramera (Spira ok. 1485)⁷². Kolekcja ta była wielokrotnie opisywana, więc w tym miejscu ograniczymy się do przedstawienia jej losów po kasacie zakonu bydgoskiego przez władze pruskie w 1829 r., gdy księgozbiór uległ częściowemu rozproszeniu i zniszczeniu. Umieszczono go najpierw w Kaplicy Loretańskiej, potem w Farze bydgoskiej. W 1907 r. dr Jerzy Minde-Pouet, dyrektor Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy, wypożyczył woluminy pobernardyńskie w celu zinwentaryzowania druków piętnastowiecznych⁷³. W latach 1907-1920 księgozbiór wędrował między biblioteką a różnymi placówkami kościelnymi.

Dopiero w 1920 r., po włączeniu miasta w granice odrodzonego państwa polskiego, władze kościelne zdecydowały się ostatecznie przekazać kolekcję w charakterze wieczystego depozytu do ksiąźnicy bydgoskiej. W. Bełza widział w tym przede wszystkim własną zasługę, kilka lat później przypominał: „nie mogę nie podkreślić, że niemal własnoręcznie przetransportowałem [...] cały księgozbiór [...] ze strychu parafji Św. Trójcy [...] do naszej Biblioteki”⁷⁴. Większość woluminów wpisano do inwentarzy z lat 1920-1922⁷⁵. Osobą odpowiedzialną za tę kolekcję był ks. Jan Klein, który zajmował się jej katalogowaniem, ale mając także inne obowiązki zdążył jedynie opisać najbardziej wartościowe dzieła⁷⁶. Niewątpliwie w ksiąźnicy otoczono księgozbiór staranną opieką. W pracowni konserwatorskiej, będącej częścią Intrologatorni biblioteki, uratowano przed całkowitą destrukcją najbardziej zniszczone egzemplarze, które były „w takich strzępach, że dmuchnąć, a w pył się rozsypią”⁷⁷. Wówczas też narodził się pomysł, aby kolekcję odpowiednio wypromować, który zrealizowano w 1936 r., tworząc stałą wystawę o nazwie „Sala Królewska Bernardyna”⁷⁸.

Ważną rolę w procesie rozwoju księgozbioru Biblioteki Miejskiej odgrywała wymiana dubletów. Pierwsze działania w tym kierunku podjął J. Maciaszek,

⁷² Zob. więcej: J. Matyasik, *Bibliotheca Bernardina – cymelia i unikaty księgozbioru bydgoskich bernardynów*, „Universitas Gedanensis”, T. 52: 2016, s. 7-34.

⁷³ J. Rył, *Losy biblioteki Bernardynów w Bydgoszczy po kasacie klasztoru w świetle odnalezionych dokumentów*, „Studia Gnesnensia”, T. 7: 1982/3, s. 346.

⁷⁴ APB, WiMBPB, sygn. 78 - Księga Pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1930-1931, k. 67.

⁷⁵ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 3436-2441, 2515-2902; Inwentarz 1921, nr 2487-2516; Inwentarz 1922, nr 1314, 1656-1675.

⁷⁶ APB, WiMBPB, sygn. 17, k. 48, 62, 151, 162, 169.

⁷⁷ W. Bełza, *O bydgoskiej bibjotece pobernardyńskiej*, „Kurjer Warszawski”, Wydanie wieczorne, R. 112, Nr 11, 11 stycznia 1932, s. 7-8.

⁷⁸ Zob. więcej: J. Matyasik, *Sala Królewska „Bernardina” – 80 lat ekspozycji stałej Ksiąźnicy bydgoskiej*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski”, Nr 2 (47): 2016, s. 9-21.

który informował władze warszawskie, że „cel wytknięty nie da się osiągnąć bez wyczerpanej pomocy bibliotek państwa polskiego”⁷⁹. W latach 1921 i 1922 dzięki wymianie nabyto wiele nowych pozycji, odpowiednio 500 i 1500⁸⁰. Początkowo typowaniem dubletów zajmował się ks. Klein, a następnie T. Brandowski. Szczególnie korzystna okazała się współpraca w Towarzystwie Naukowym Płockim⁸¹, które opiekowało się biblioteką im. Zielińskich, zgromadzoną przez Gustawa Zielińskiego w majątku Skępe i złożoną z cennych materiałów bibliotecznych (tj. mapy, ryciny, rękopisy i druki, 20 tys. tomów, 63 inkunabuły)⁸². Towarzystwo Naukowe Toruńskie obdarowane także przez innych prywatnych darczyńców i tym samym posiadające wiele tytułów w kilku egzemplarzach, postanowiło przekazać dublety pozostałym polskim bibliotekom. Na taką współpracę mogła liczyć młoda i poniemiecka księżnica bydgoska. Otrzymała ona około stu starych druków ze znakami proveniencyjnymi biblioteki Zielińskich (nieliczne druki skępskie przysłało Towarzystwo Biblioteki Publicznej w Warszawie, wpisano je do inwentarzy z 1921 i 1922 r., pozostałe w późniejszych latach)⁸³.

Zbiór uzyskany z wymiany dubletów z TNP zawiera wiele ciekawych publikacji. Godny odnotowania jest monograficzny opis dziejów *Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti Poloniae regis [...]* Jana Dymitra Solikowskiego (Gdańsk 1647)⁸⁴. Druk ukazał się sumptem Jerzego Förstera, który zajmuje wyjątkowe miejsce w historii polskiej sztuki typograficznej, z uwagi na kunszt drukarski, jak i promocję historiografii rodzimej⁸⁵. Dzieło opisuje losy państwa za panowania Henryka Walezego, Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy⁸⁶. Jak wszystkie druki gdańszczyzanina, tak i ten, oznacza się piękną i staranną szatą typograficzną. Na wysokim poziomie stoi szytychowana karta tytułowa, autorstwa Jeremiasza Falcka, przedstawiająca na postumencie pod baldachimem popiersia trzech pierwszych władców elekcyjnych, każdy jest w stroju charakterystycznym dla swojej nacji. Tytuł dzieła został umieszczony pomiędzy

⁷⁹ APB, WiMBPB, sygn 589, k. 6v.

⁸⁰ APB, WiMBPB, sygn 16, k. 17-18.

⁸¹ Tamże, k. 10.

⁸² A. M. Stogowska, *Wpisany w epokę Gustaw Zieliński 1809-1881*, Płock 1996, s. 189-195.

⁸³ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 2302-2333, 2335-2414; Inwentarz 1922, nr 1619-1621.

⁸⁴ Inwentarz 1921, nr 1709.

⁸⁵ A. Jędrzejowska, M. Pelczarowa, *Polskie piśmiennictwo w gdańskich oficynach drukarskich (XVI-XVIII w.)*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, T. 2: *Pomorze nowożytnie*, red. G. Labuda, S. Hoszowski, Warszawa 1959, s. 118-133.

⁸⁶ K. Łopatecki, *Uwagi nad „Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti Poloniae Regis” Jana Dymitra Solikowskiego*, [w:] *Z dziejów staropolskiego pamiętnikarstwa. Przekroje i zbliżenia*, red. P. Borek, Kraków 2012, s. 91-102.

kolumnami, na których widnieją herby: Orzeł polski i Pogoń litewska, a także województw wchodzących w skład Rzeczypospolitej⁸⁷. Bydgoski egzemplarz, zanim znalazł się w księgozbiorze Gustawa Zielińskiego, początkowo należał do skarbnika plockiego Stanisława Zakrzewskiego (1725-1827)⁸⁸.

Bardzo duże zasługi w powiększeniu zbiorów Biblioteki Miejskiej miało także Towarzystwo Biblioteki Publicznej w Warszawie, które w latach dwudziestych XX w. przekazało do Bydgoszczy jako dary lub w ramach wymiany dubletów ok. 5 tys. książek, w tym ponad sto starych druków⁸⁹. W. Bełza pisał nawet o 8000 publikacji⁹⁰, w samym 1922 r. przysłano 1072 dzieł, zawartych w 2114 tomach⁹¹. Sukcesywnie wpisywano je do inwentarza od 1920 r.⁹², kolejne włączono do księgozbioru w latach późniejszych bądź przeznaczono na dublety. Wśród przekazanych woluminów znalazły się m.in. Prace Towarzystwa, prenumeraty gazet („Gazeta Warszawska”, „Ilustrowany Kurier Codzienny”), serie (Biblioteka Wiedzy Ogólnej), ponadto dzieła historyczne, prawnicze, socjologiczne i publicystyczne. Do najcenniejszych należą stare druki, w tym np. *Nowy Testament* wydrukowany przez księży misjonarzy w Chełmnie w 1772 r. Druk charakteryzuje się dobrym technicznym wykonaniem, choć skromną szatą typograficzną⁹³. Na egzemplarzu zachowały się znaki proweniencyjne Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, które w latach 1814-1939 sprawowało opiekę nad ubogimi. Z cenniejszych publikacji dziewiętnastowiecznych należy wymienić pierwszą edycję *Wędrówek*

⁸⁷ J. Talbierska, *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa 2011, s. 139-158.

⁸⁸ L. Zakrzewski, *Dolegowie Zakrzewscy: szkic genealogiczny*, „Notatki Płockie”, 41/2-167: 1996, s. 15.

⁸⁹ A. Chlewicka, *Ofiarodawcy Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1920-1939, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. F. Mincera*, Bydgoszcz 2001, [druk autorski], s. 285.

⁹⁰ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 10.

⁹¹ Tamże, k. 14.

⁹² WiMBPB – Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 1724-1780.; Inwentarz 1921, nr 125-129, 719, 1002, 1034, 1245, 1251-1317, 1862-1873, 2053, 2454-2475, 2477-2480.; Inwentarz 1922, nr 62-78, 80-86, 88-98, 100-130, 134-137, 139-165, 170-191, 198-238, 240-245, 248-263, 265-291, 297-303, 326, 328-355, 357-393, 399-430, 342-433, 443-446, 448-452, 454-457, 459-519, 521-537, 539-545, 547-551, 553-558, 560-571, 580-587, 602-621, 623-627, 629-656, 658-664, 667-680, 682-715, 717-760, 762-782, 784-792, 794-824, 826-850, 852-864, 866-876, 878-932, 936-984, 990-1031, 1043-1045, 1050-1079, 1087-1108, 1032-1045, 1110-1118, 1120-1139, 1141-1164, 1166-1206, 1208-1210, 1219-1220, 1227-1232, 1238-1241, 1250-1261, 1309-1312, 1315-1316, 1320-1325, 1327-1334.

⁹³ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa i K. Korotajowa, Wrocław-Kraków 1962, s. 60-62.

literackich, fantastycznych i historycznych Józefa Ignacego Kraszewskiego, wydana w Wilnie w 1839 r.⁹⁴

Zdecydowana większość nabytków biblioteki pochodziła z darów. Dzięki ofiarności różnych organizacji i osób prywatnych udało się nie tylko spolonizować zbiory, ale także wzbogacić je o wiele cymeliów. Należy pamiętać, że poniższy przegląd darczyńców odnosi się tylko do wskazanych trzech lat działalności placówki. Nie przekłada się natomiast na całe dwudziestolecie międzywojenne. Zainteresowanych tą kwestią odsyłam do pracy Aldony Chlewickiej poświęconej ofiarodawcom biblioteki⁹⁵. Darczyńcy rekrutowali się z elity społeczeństwa, byli wśród nich: urzędnicy państwowi, przedstawiciele ziemiaństwa, osoby duchowne, naukowcy i działacze społeczno-kulturalni. Nie wszystkie nabytki były na bieżąco włączane do obiegu, większość z powodu natłoku pracy wpisano do inwentarzy w latach późniejszych, dublety z reguły przeznaczono na wymianę, a beletrystyka uzupełniała zasoby Biblioteki Ludowej.

Darczyńcy i ich dary dla Biblioteki Miejskiej w latach 1920-1922⁹⁶

	Ofiarodawcy	Woluminy подарowane
1920	43	ok. 10 000
1921	132	11 117
1922	64	5106

Do rozwoju zbiorów bibliotecznych przyczynili się sami bibliotekarze oraz członkowie ich rodzin. Zacząć musimy od dyrektora Witolda Bełzy, który przekazał 35 książek, głównie dzieł literackich (m.in. swego autorstwa oraz stryja Władysława) i druków muzycznych (jak F. Chopin, *Opera w czterech aktach*, Lwów 1906)⁹⁷. Zakres tematyczny wynikał z wykształcenia oraz zainteresowań muzycznych darczyńcy. W późniejszym okresie działał on w sekcji kameralnej Bydgoskiego Towarzystwa Muzycznego oraz propagował twórczość Chopina. Pierwszy duży zakup dotyczył walca kompozytora, który nabyto za 600 milionów polskich marek na aukcji antykwarycznej w Berlinie w 1924 r.⁹⁸ Nie mniejszą ofiarnością wykazał się też Stanisław Bełza (1849-1929), ojciec Witolda⁹⁹. W badanym okresie przekazał na rzecz bydgoskiej placówki 85 książek i dokumentów życia społecznego (odezwy, propagandowe pocztówki), dotyczących plebiscytu

⁹⁴ WiMBPB – Dział Ubytków, Inwentarz 1922, nr 344.

⁹⁵ A. Chlewicka, *Ofiarodawcy...*, s. 285.

⁹⁶ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v, 18.

⁹⁷ Tamże, k. 4v.; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 1665-1666; Inwentarz 1922, nr 1248-1249, 1407.

⁹⁸ J. Matyasik, *Wkład Biblioteki Miejskiej...*, s. 204.

⁹⁹ W. Bełza, *Bełza Stanisław*, Polski Słownik Biograficzny (dalej PSB), T. 1, Kraków 1935, s. 412-413.

na Śląsku, rewolucji bolszewickiej w Rosji i mniejszości żydowskich na ziemiach polskich¹⁰⁰. Ponadto zachęcił do wspomżenia biblioteki współpracujące z nim organizacje, jak Polski Komisariat Plebiscytowy na Górnym Śląsku (100 książek), Towarzystwo Narodowo-Kulturalnej Pracy dla Górnego Śląska (10 książek) oraz Sekcję Śląską przy Towarzystwie dla Ofiar Wojny w Warszawie¹⁰¹.

Do grona ofiarodawców należą także kustosze biblioteki. L. Kronenberg w latach 1920-1921 podarował 33 książki, przede wszystkim tomiki wierszy własnego autorstwa (*Pieśń Wisły i Szukanie ludzkości*, obie wydane w Czeskim Cieszyńcu w 1922 r.), oraz prace dotyczące ideologii socjalistycznej i nauki języka esperanto¹⁰². Najprawdopodobniej pod jego wpływem placówka otrzymała woluminy od innych esperantystów w kraju (71 książek)¹⁰³. Wśród darczyńców nie mogło zabraknąć księdza J. Kleina, który w latach 1920-1921 przekazał zbiór 24 książek, w tym pokaźną grupę konstytucji sejmowych z I poł. XVII w.¹⁰⁴ Wreszcie kilka zdań należy poświęcić darowi T. Brandowskiego z lat 1921-1922¹⁰⁵. Najcenniejszą pozycją była *Encyklopedia powszechna* S. Olgelbranda, sporządzona przez 181 naukowców. Podarowana edycja ukazała się w latach 1898-1904, jest ilustrowana, ma mniejszą objętość od pierwodruku (16 tomów zamiast 28)¹⁰⁶. Pozostałe to dzieła samego Brandowskiego (*Poezye melancholika*, Lwów 1920) oraz jego krewnych: ojca Stanisława (1864-1935, prawnik, pisarz, dziennikarz „Dziennika Bydgoskiego”)¹⁰⁷ i dziadka Rocha Alfreda (1835-1888, profesor filologii klasycznej)¹⁰⁸. Spośród urzędników średnich, w gronie darczyńców znajdziemy jedynie Natalię Malinowską, która w czerwcu 1922 r. podarowała dwie książki¹⁰⁹.

¹⁰⁰ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 792, 903, 909-922, 944-951, 1238-1240, 1334-1339, 1371, 1611-1630; Inwentarz 1921, nr 573-577, 1032, 982, 1673-1679, 1681-1697; Inwentarz 1922, nr 1411.

¹⁰¹ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4, 14; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz za rok 1921, nr: 626, 638, 769, 1366, 1390-1429, 1431-1436, 1438-1451, 1498-1505, 1542.

¹⁰² APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 789-791.1955,1920. 1496-1497.

¹⁰³ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 231, 1875-1887, 1920-1932, 2130-2133; Inwentarz 1921, nr 176, 2257-2278.

¹⁰⁴ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; J. Matyasik, *Polonika XV-XVII w. ze zbiorów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 2015, nr 2, 216-219, 221-227, 229-230, 232-233.

¹⁰⁵ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 2245-2259, 2266, 2290, 2415, 2426-2438, 2443-2445; Inwentarz 1922, nr 1468, 1597, 1655.

¹⁰⁶ Zob. więcej: J. Olkiewicz, *Od A do Z, czyli, O encyklopediach i encyklopedystach*, Warszawa 1988.

¹⁰⁷ J. Kutta, *Brandowski Stanisław*, BSB, T. 3, s. 47.

¹⁰⁸ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1922, nr 1597; W. Ogrodziński, *Brandowski Roch Alfred*, PSB, T. 2, Kraków 1936, s. 386.

¹⁰⁹ WiMBPB, WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1922, nr 1084-1085.

W. Bełza wielokrotnie podkreślał pomoc finansową Magistratu. Warto jednak pamiętać, że zarówno urząd, jak i jego pracownicy zaopatrywali placówkę w polskie książki¹¹⁰. Tę dobrą tradycję zapoczątkował Jan Maciaszek (1876-1932), pierwszy komisaryczny prezydent Bydgoszczy. To on przyczynił się do repolonizacji miasta oraz powierzył obowiązki dyrektora Witoldowi Bełzie¹¹¹. Aldona Chlewicka ustaliła, że J. Maciaszek posiadał piękny i pokaźny księgozbiór, ale za życia przekazał bibliotece tylko dwie książki na początku lat 30., pozostałe zaś, obejmujące 231 dzieł w 265 woluminach oraz materiały rękopiśmienne ofiarowała po jego śmierci wdowa Łucja Anastazja z Greczyńskich, zresztą najprawdopodobniej zgodnie z wolą zmarłego¹¹². Zarówno sprawozdania z działalności placówki, jak i inwentarze wyraźnie wskazują jednak na dary złożone jeszcze w 1921 r. Wówczas prezydent miał przekazać 48 książek, obejmujących głównie poradniki językowe, dzieła prawnicze i publicystykę¹¹³.

Następca Maciaszka – Bernard Śliwiński (1883-1941) także znalazł się w wykazie darczyńców biblioteki¹¹⁴. Sprawy kultury były mu bliskie, w późniejszym okresie zaangażował się m.in. w powołanie Muzeum Miejskiego, reaktywację TMMB czy budowę pomnika H. Sienkiewicza¹¹⁵. W inwentarzu z 1922 r. wpisano kilka jego książek¹¹⁶, a wśród nich tak cenne dzieło jak *Zywoty świętych Starego y Nowego Zakonu* Piotra Skargi, wydane w Krakowie 1619 r., charakteryzujące się prostą ramką okalającą tekst oraz oryginalną, pergaminową oprawą. Wiadomo także, że w 1923 r. przekazał kilkanaście dzieł beletrystycznych, głównie dla Biblioteki Ludowej¹¹⁷.

W tym miejscu warto też wspomnieć o darze radcy Melchiora Józefa Wierzbickiego (1867-1925), również prawnika, znanego działacza narodowego i społecznego, który odegrał dużą rolę w procesie przejęcia miasta przez Polaków, organizując władze polityczne i gospodarcze. To on w imieniu Naczelnej Rady Ludowej wręczył J. Maciaszkowi nominację na komisarycznego prezydenta¹¹⁸. W 1920 r. podarował Bibliotece Miejskiej kilkanaście książek, głównie z zakresu historii i publicystyki¹¹⁹.

¹¹⁰ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4.

¹¹¹ J. Kutta, *Maciaszek Jan*, BSB, T. 2, s. 94-96.

¹¹² A. Chlewicka, *Prezydenci Bydgoszczy okresu międzywojennego darczyńcami Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, T. 18: 1996, s. 214-218.

¹¹³ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 1-45.

¹¹⁴ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 10-11v.

¹¹⁵ J. Kutta, *Śliwiński Bernard Stanisław*, BSB, T. 2, s. 139-142.

¹¹⁶ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 2260-2265; Inwentarz 1922, nr 1288, 1313.

¹¹⁷ A. Chlewicka, *Prezydenci...*, s. 218-219.

¹¹⁸ J. Kutta, *Wierzbicki Melchior Józef*, BSB, T. 1, s. 114-116.

¹¹⁹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 771-773, 775-786.

Witold Bełza w pismach administracyjnych wielokrotnie podkreślał rolę Magistratu w finansowaniu placówki, a narzekał na brak subsydiów ze strony Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego¹²⁰. Początkowo wsparcie władz w Warszawie ograniczało się do darów książkowych. Pod koniec 1922 r. przysłano fragment księgozbioru niedawno zmarłego Józefa Korzeniowskiego (1863-1921), historyka, bibliotekarza, dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej oraz członka Rady archiwalnej i Naczelnika Wydziału Biblioteki przy MWRiOP¹²¹. Dar obejmował około 2 tys. woluminów, głównie o tematyce humanistycznej, w tym stare druki i *Teki Adolfa Pawińskiego*¹²². W. Bełza przesyłkę ocenił jako „wielkiej wagi i ceny” i nakazał natychmiast włączyć ją do zasobu¹²³. Darczyńcą biblioteki był także następca Korzeniowskiego na stanowisku Naczelnika Wydziału Biblioteki, Stefan Demby (1862-1939), a przy tym bibliofil, późniejszy założyciel i pierwszy dyrektor Biblioteki Narodowej¹²⁴. Podał on 4 książki, wszystkie wpisano do inwentarza w 1921 r.¹²⁵ Inne ministerstwa władz centralnych, jak Ministerstwo Sztuki i Kultury i Ministerstwo Spraw Wojskowych, ograniczały się do przysyłania egzemplarzy obowiązkowych¹²⁶.

Wśród darczyńców biblioteki bydgoskiej pojawiali się przedstawiciele okolicznego ziemiaństwa. W gronie tym wyróżnia się księżna Maria Gabriela Ogińska (1855-1927), która początkowo mieszkała w Retowie, dopiero po odrodzeniu się państwa polskiego, przeniosła się do siostry, rezydującej w Potulicach koło Nakła. W 1922 r. przekazała bibliotece pozostałości rodzowego księgozbioru, składającego się nie tylko z książek Potulickich, ale również Wielopolskich, Zamoyckich i Władysława Ostrowskiego¹²⁷. Obejmował on 1041 dzieł zawartych w 2576 tomach, w tym 134 tytuły książek wydane do końca XVIII w.,

¹²⁰ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4, 9.

¹²¹ J. Kuszajówna, *Korzeniowski Józef*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Łódź 1972, s. 444-445.

¹²² APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 11.

¹²³ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 894; Inwentarz 1921, nr 166, 185, 2334, 2476; Inwentarz 1922, nr 192, 239, 264, 356, 398, 453, 458, 538, 546, 559, 573-579, 588, 592, 595, 622, 628, 657-666, 681, 716, 783, 793, 825, 851, 865, 877, 935, 985-989, 1109, 1119, 1140, 1143, 1307, 1485, 1588, 1590, 1676-1677.

¹²⁴ Zob. więcej: D. Rymasz-Zalewska D., *Stefan Demby: znany i nieznan*, Warszawa 2003.

¹²⁵ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 11; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz za rok 1921, nr 595-598.

¹²⁶ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 1131-1140; Inwentarz 1921, nr 1237.

¹²⁷ Zob. więcej: A. Chlewicka, *Starodruki Marii Ogińskiej w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. M. Grzybowskiiego w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1993 [druk autorski].

zamieszczone w 290 tomach¹²⁸. W omawianym okresie tylko kilka dzieł włączono do zasobu biblioteki¹²⁹, pozostałe dodano w przeciągu kolejnych siedmiu lat (1922-1929). Najcenniejszą pozycją w tej kolekcji jest wydanie genewskie dzieł Voltaire'a (1768), liczące 51 tomów in quarto, arcydzieło pod względem oprawy i zdobnego druku.

W ślad za księżną Ogińską poszła jej siostra – hrabina Aniela Potulicka, która przekazała bibliotece 10 dzieł, zawartych w 90 tomach¹³⁰. Większość wpisano do inwentarza już w 1922 r.¹³¹ Wśród nich znaleźć można kilka interesujących druków. Najstarszym jest dzieło Marcina Kromera *De origine et rebus gestis Polonorum*. Ta obszerna praca, wydana została w Bazylei w 1562 r., in folio w dwóch tomach, razem oprawionych. Na szatę graficzną składa się kilka rycin drzeworytniczych, w tym tablice z mapami Europy i Sarmacji. Zachowała się oryginalna oprawa, wykonano ją w XVI w. z desek, jasnej skóry świńskiej, ozdobionej tłokiem ślepym i radelkiem, oraz klamer. Warto wspomnieć także o protestanckim wydaniu *Pisma Świętego*, które ukazało się w 1768 r. w Brzegu Śląskim. Interesujący w druku jest frontispis, przedstawiający Chrystusa w otoczeniu ludzi Kościoła i świętych na tle architektonicznym. Rycinę wykonał Jan Benjamin Strachowski, przedstawiciel najbardziej cenionej rodziny osiemnastowiecznych rytowników i ilustratorów na Śląsku¹³². Obiekt odznacza się piękną oprawą, wykonaną z desek i skóry brązowej. Na uwagę zasługują wyjątkowo pięknie zdobione klamry, z zatrzaskami umieszczonymi na dolnej okładzinie¹³³.

Ogromne zasługi w rozwoju zbiorów Biblioteki Miejskiej miały osoby duchowne. Poza wspomnianym już ks. Kleinem można tu wymienić księdza Edwarda Beckera (1867-1930), proboszcza kościoła farnego w Bydgoszczy i wydawcę źródeł historycznych¹³⁴. Do grona darczyńców należał także ks. Leon Płotka (1889-1954), wikariusz w kościele Świętej Trójcy w Bydgoszczy, który przysłał 230 książek, głównie o treści historycznej (życiorysy papieży i władców

¹²⁸ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4, 11, 14,

¹²⁹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 192, 351, 2299, 2291; Inwentarz 1922, nr 520.

¹³⁰ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 14.

¹³¹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1922, nr 4-7, 14-15.

¹³² A. Więcek, *Bartłomiej Strachowski*, [w:] *Ludzie dawnego Wrocławia*, Wrocław 1958, s. 48-53.

¹³³ J. Matyasik, *Biblia na przestrzeni wieków. Najstarsze polskie przekłady Pisma Świętego w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, T. 38: 2017, s. 475-476.

¹³⁴ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 1857-1870, 1960-1968; M. Banaszak, *Edward Becker*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, T. 5: 1918-1981, A-J, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 88-89.

polskich)¹³⁵. Warto przypomnieć, że ks. Płotka uczestniczył w przeniesieniu księgozbioru pobernardyńskiego do biblioteki. Kolejnym ofiarodawcą był ks. Narcyz Putz (1877-1942), proboszcz parafii Najświętszego Serca Jezusa w Bydgoszczy (1920-1925), zasłużony w procesie polonizacji parafii, pasjonat historii Polski, radny miejski i błogosławiony Kościoła katolickiego. Jego dar obejmował 72 książki¹³⁶. Jako darczyńca zapisał się też ks. Tadeusz Skarbek-Malczewski (1873-1929), proboszcz kościoła św. Marcina i Mikołaja w Bydgoszczy, dziekan dekanatu bydgoskiego miejskiego i długoletni członek Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (8 książek)¹³⁷.

W gronie darczyńców spotykamy także osoby duchowne niezwiązane z Kujawami, jak np. ks. Julian Łukaszewicz (1857-1937), archiwista, pisarz, publicysta, działacz społeczny i polityczny. Posługiwał wśród Polonii na terenie Niemiec i Włoch. Przyczynił się do sprowadzenia do kraju Biblioteki Polskiej w Wiedniu, której zbiory zasiliły placówki śląskie i wielkopolskie. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę zajął się organizacją plebiscytu na Górnym Śląsku, być może poznał tam Stanisława Bełzę, który nakłonił go do obdarowania biblioteki bydgoskiej. Dar ten liczył 10 książek¹³⁸. Inni darczyńcy to m.in.: ks. Jarosław Rejowicz z Chyrowa (1875-1924), jezuita, redaktor pism historycznych i autor prac historycznych¹³⁹ oraz Ignacy Kłopotowski (1866-1931), proboszcz warszawski, polski prezbiter katolicki, działacz charytatywno-społeczny i wydawca prasy katolickiej¹⁴⁰.

Lista darczyńców Biblioteki Miejskiej jest znacznie dłuższa. Znalazły się na niej osoby prywatne związane z Bydgoszczą (np. prof. Stanisław Łabendziński 1880-1933, doktor chemii i działacz społeczny)¹⁴¹, lub spoza Kujaw (m.in. Aleksander Kraushar 1843-1931, adwokat, historyk, publicysta i poeta, który w 1920 r. przekazał 95 książek, w tym *Miscellanea Historyczne*, nr 1-73 za lata 1903-1920)¹⁴², a także różne instytucje, organizacje i towarzystwa. Warta odnotowa-

¹³⁵ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 787-788, 1889-1918, 1933-1954, 1969-1970, 1972-97, 1999-2022, 2042-2056, 2058-2065, 2085-2106; J. Pietrzak, *Leon Płotka*, PSB, T. 26, Wrocław-Łódź 1981, s. 814-815.

¹³⁶ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; J. Kutta, *Putz Narcyz*, BSB, T. 2, s. 120-121.

¹³⁷ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4; J. Kutta, *Skarbek-Malczewski Tadeusz*, BSB, T. 4, s. 94-95.

¹³⁸ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; S. Poręba, Łukaszewicz *Julian Antoni*, PSB, T. 18, Wrocław-Kraków 1973, s. 553-554.

¹³⁹ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 11.

¹⁴⁰ Tamże, k. 4.

¹⁴¹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 1092; J. Kutta, Łabendziński *Stanisław*, BSB, T. 1, s. 73-74.

¹⁴² APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 1432-1458, 1799-1840; J. Maternicki, *Aleksander Kraushar*, PSB, T. 15, Wrocław-Kraków 1970, s. 241-244.

nia jest hojność Francuskiej Misji Wojskowej w Bydgoszczy, która przekazała 142 dzieła oraz bezpłatną prenumeratę „Revue des Deux Mondes” (miesięcznik wydawany od 1829), a także „L'Illustration” (tygodnik ukazujący się od 1843)¹⁴³. Pozostałe placówki miały lokalizację głównie w Poznaniu¹⁴⁴, Toruniu¹⁴⁵, Warszawie¹⁴⁶ i Krakowie¹⁴⁷.

Istotne miejsce w spisie darczyńców biblioteki zajmują instytucje oraz prywatne osoby ze Lwowa. Wpływ na to miały niewątpliwie znajomości Witolda Bełzy oraz ranga kulturalna miasta, które było w stanie wspierać pozostałe regiony kraju. Wśród ofiarodawców nie mogło zabraknąć Towarzystwa Popierania Nauki Polskiej we Lwowie. Założone na początku wieku w celu działania na rzecz rozwoju nauki, wydawało sprawozdania z działalności oraz zbiory źródeł do historii Polski, które przekazywano bibliotece bydgoskiej¹⁴⁸. Pozostałe to Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie¹⁴⁹, Związek Teatrów i Chórów Włościańskich (14)¹⁵⁰ i Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie, które w okresie międzywojennym skupiało się przede wszystkim na działalności wydawniczej, a także na utrzymaniu biblioteki, wymieniając się publikacjami z placówkami krajowymi i zagranicznymi¹⁵¹. Wsparcia W. Bełzie nie odmówił jego dawny współpracownik – Ludwik Bernacki (1882-1939), dyrektor Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie¹⁵². Dyrektor przekazał bibliotece 48 książek¹⁵³, zaś

¹⁴³ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 1242, 1246-1248, 1252-1316, 1318-1364, 1368-1378, 1380-1387, 1453-1468.

¹⁴⁴ Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu (37 książek), Towarzystwo Czytelni Ludowych Poznań (33), Wielkopolska Izba Rolnicza Poznań (1), Związek Wielkopolski Bartników (1); APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 895-902, 1091-1102, 1850, 1851.

¹⁴⁵ Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Toruniu (52); APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4; WiMBPB, Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 1312-1313.1920.

¹⁴⁶ Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Warszawie (49), Związek Sokoła w Warszawie; APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB, Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 63-95, 111-121, 1547-1548.

¹⁴⁷ Towarzystwo Szkoły Ludowej Kraków (26); APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4; WiMBPB, Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 1467-1469, 1471-1474.

¹⁴⁸ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz za rok 1921, nr 1052-1059.

¹⁴⁹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 187.

¹⁵⁰ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 188, 199-210.

¹⁵¹ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz za rok 1921, nr 197-198; M. Michalska, *Działalność Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie w latach I wojny światowej i w okresie dwudziestolecie międzywojennego*, „Lud”, T. 102: 218, s. 101-122.

¹⁵² K. Korzon, *Ludwik Bernacki. Bibliolog i edytor*, Ossolineum, Wrocław 1974, s. 160-185.

¹⁵³ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 507-521,

podległa mu placówka 17 ksiązek¹⁵⁴, przede wszystkim z zakresu historii literatury i kultury polskiej. Warto też wspomnieć o znanym lwowianinie Franciszku Biesiadeckim (1869-1941), prawniku, ziemianinie, polityku, a przy tym bibliofilu i kolekcjonerze. W swoim majątku Rohatyn przechowywał księgozbiór złożony z 5 tys. tomów, który uległ zniszczeniu w czasie I wojny światowej. Książka nadal była jego pasją, w badanym okresie wydawał czasopismo bibliofilskie „Exlibris” oraz uczestniczył w założeniu Towarzystwa Miłośników Książki¹⁵⁵. Bibliotece bydgoskiej przekazał w 1922 r. współczesne wydanie *Myszeidos* Ignacego Krasickiego oraz ww. „Exlibris”¹⁵⁶.

Na zakończenie przeglądu darczyńców Biblioteki warto wspomnieć o ofiarności firm wydawniczych, księgarskich i antykwarycznych. Do wyjątkowo pięknych pod względem szaty graficznej należą druki ulotne i okolicznościowe Zakładów Graficznych Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska”, w okresie międzywojennym największej i najnowocześniejszej firmy poligraficznej w regionie i jednej z najbardziej uznanych w kraju. Jej publikacje projektowane były przez cenionych grafików i ilustratorów książki. Książnicy Miejskiej podarowała 62 publikacje, przede wszystkim z literatury pięknej¹⁵⁷. Wśród darczyńców znalazła się również Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, z siedzibą Zarządu Głównego w Warszawie (164 publikacji)¹⁵⁸, Drukarnia Anczyca w Krakowie, nowoczesny zakład poligraficzny o bogatej tradycji i historii (58 dzieł, głównie z literatury)¹⁵⁹ i Kasa im. dr. J. Mianowskiego, największa polska organizacja wspomagająca badania i wydawnictwa naukowe powołana w 1881 r. (51 ksiązek z różnych dziedzin)¹⁶⁰. Pozostałe to: Księgarnia św.

523-527, 529-566.

¹⁵⁴ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 568-569.

¹⁵⁵ H. Lipska, *Biesiadecki Franciszek Ksawery*, [w:] *Słownik pracowników książki...*, s. 69-70.

¹⁵⁶ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 1478; Inwentarz 1922, nr 431.

¹⁵⁷ WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz za rok 1921, nr 777-785, 1042, 1051.1921, 1225-1235; Inwentarz za rok 1922, nr 1271-1282, 1342-1354, 1359; APB, WiMBPB sygn. 16, k. 4, 14.

¹⁵⁸ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4, 14; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1920, nr 1343-1370, 1372-1406, 1421-1427, 1430-1431; Inwentarz 1921, nr 723-726, 1137-1145, 1710-1716, 2101-2111, 2125-2138, 2140-2151, 2153-2241, 2271-2289; Inwentarz 1922, nr 1262-1269; J. Durka, *Wybrane problemy z działalności wydawniczej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w dwudziestoleci u międzywojennym*, [w:] *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska i G. Michalski, Łódź 2014, s. 45-57.

¹⁵⁹ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz 1921, nr 97-110, 135-155.

¹⁶⁰ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz za rok 1920, nr 2487-92, 2498-2507; M. Iłowiecki, *Dzieje nauki polskiej*, Warszawa 1981, s. 156-157.

Wojciecha w Poznaniu (186)¹⁶¹, Księgarnia Zawadzkiego w Wilnie (76), Friedleina w Krakowie (29), Idzikowskiego w Bydgoszczy (25), Księgarnia Bydgoska Posłuszny i Gieryn (książki do wyboru za kwotę 500 000 marek)¹⁶².

W okresie międzywojennym Biblioteka Miejska była jedną z najszybciej rozwijających się księznic w kraju. Tylko w pierwszych trzech latach polskiego zarządu jej księgozbiór wzrósł o 7098 pozycji wpisanych do inwentarza. Z wyjątkiem nabytków z I poł. 1920 r., liczących 528 woluminów, były to głównie dzieła polskie. Tak więc w 1922 r. W. Bełza mógł zapisać, że biblioteka „jest jako tako w stanie zadośćuczynić wymaganiom czytelników polskich”¹⁶³. Podany wyżej wykaz darczyńców odnosi się tylko do badanego okresu, nie odzwierciedla natomiast wszystkich darów, które w całym okresie międzywojennym bywały większe i cenniejsze. Do 1939 r. zasób rozrósł się do ponad 82 tys. dzieł, zawartych w 136,5 tys. woluminów (książek polskich w 1938 r. odnotowano prawie 33 tys. w 56 tys. tomów). Księgozbiór ten nie mieścił się w jednym budynku, dlatego przejmowano sąsiednie kamienice od gmachu głównego przy Starym Rynku, wzdłuż ul. Jana Kazimierza, aż do ul. Długiej 41 włącznie. Niestety, znaczna część zgromadzonych wówczas książek została celowo zniszczona przez Niemców w czasie II wojny światowej¹⁶⁴.

Politykę gromadzenia zbiorów odzwierciedlają zarówno zakupy (starannie wybierane obiekty), jak i dary, który były poddawane selekcji. Mimo potrzeby pilnej polonizacji zasobu, większość ofiarowanych książek nie wpisano do inwentarza. Odrzucone woluminy, będące dubletami lub niepasujące do naukowego charakteru placówki, przeznaczono na wymianę bądź włączano do zbiorów Biblioteki Ludowej. Ambicje Bełzy szły dalej niż tylko nabywanie dużej ilości polskojęzycznych książek w celu zaspokojenia potrzeb czytelników. Jak sam pisał: „Wierzmy jednak niezachwianie, że zainteresowanie się rządu i społeczeństwa polskiego naszą Biblioteką, nie osłabnie, lecz przeciwnie wzmoży się, i to będzie nam pomocą do osiągnięcia daleko idących planów”¹⁶⁵. Te ostatnie polegały na przekształceniu placówki w małe bydgoskie Ossolineum, dlatego – obok gromadzenia bieżących wydawnictw – wzbogacano zasób o cymelia i unikaty, mające doniosłe znaczenie dla kultury i nauki polskiej. Pozyskiwano stare druki, rękopisy, kartografię, ikonografię (obrazy, grafiki, fotografie, ekslibrisy), dokumenty życia społecznego i medale. Szczególnie cenna jest spuścizna literacka,

¹⁶¹ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4.

¹⁶² APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 4-4v, 11v; WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz za rok 1920, nr 955-1001. 1013-1058, 1684-1698, 1788-1794.

¹⁶³ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 10.

¹⁶⁴ A. Węglerska, dz.cyt., s. 14.

¹⁶⁵ APB, WiMBPB, sygn. 16, k. 10.

korrespondencja i autografy poetów i pisarzy z XVIII-XX w., w tym zakupiona w 1935 r. *Rota Marii Konopnickiej*, która dziś jest jedynym zachowanym na świecie egzemplarzem rękopiśmiennym. Cymelia nie ukrywano w magazynach, ale wystawiano je w gablotach biblioteki i w salach Muzeum Miejskiego („Wystawa książki polskiej” w l. 1933-1934). Także i dziś, w związku z uroczystym jubileuszem stulecia powrotu Pomorza i Kujaw do Polski, zorganizowano ekspozycję patriotyczną, „Sto lat u siebie. Zabytki piśmiennictwa polskiego w zbiorach księżnicy bydgoskiej”. Wystawiono rękopisy i pierwodruki ilustrujące historię literatury polskiej od czasów staropolskich aż po kres II Rzeczypospolite. W ekspozycji zaprezentowano cymelia i unikaty, jakie biblioteka zgromadziła przez sto lat działalności, od chwili przejęcia jej przez władze polskie w 1920 r.¹⁶⁶

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej APB), Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy (dalej WiMBPB), sygn. 14 - Sprawozdania 1903-1921.

APB, WiMBPB, sygn. 16 - Sprawozdania roczne 1921-1928.

APB, WiMBPB, sygn. 17 - Sprawozdania miesięczne urzędników 1920-1926.

APB, WiMBPB, sygn. 78 - Księga Pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1930-1931.

APB, WiMBPB, sygn. 543 - Akta Zarządu Miejskiego w Bydgoszczy, Akta dra Witolda Bełzy 1920-1927.

APB, WiMBPB, sygn. 549, Akta osobiste Dyr. W. Bełzy 1937-1939.

APB, WiMBPB, sygn. 552 - Herr Stadtbibliothekar Dr Pirmin Biedermann 1920-1921 [akta osobowe].

APB, WiMBPB, sygn. 553 - Akta osobiste p. L. Bizielówny 1921-1923.

APB, WiMBPB, sygn. 555 - Akta osobiste Dra. Teodora Brandowskiego wice-kustosza, 1922.01.24-1934.07.19.

APB, WiMBPB, sygn. 556 - Akta osobiste Dra Teodora Brandowskiego 1934-.

APB, WiMBPB, sygn. 564 - Akta osobiste p. Teofili Jakubowskiej 1921-1939.

APB, WiMBPB, sygn. 567 - Akta osobiste p. Piotra Karowskiego 1921-1939.

APB, WiMBPB, sygn. 569 - Akta osobiste p. Małgorzaty Kopaniakowej 1922-1938.

APB, WiMBPB, sygn. 570 - Akta osobiste p. Kużaj-Piechockiej 1920-1937.

APB, WiMBPB, sygn. 572 - Akta osobiste p. J. Łukaszewskiej 1921-1931.

APB, WiMBPB, sygn. 575 - Akta osobiste p. Natalii Malinowskiej 1921-1927.

APB, WiMBPB, sygn. 579 - Akta osobiste p. Elizy Podczaskiej 1920-1921 [właściwie 1920-1929].

APB, WiMBPB, sygn. 585 - Akta osobowe J. Soneck 1920-1921.

APB, WiMBPB, sygn. 589 - Akta osobiste wyższych urzędników 1920-1925.

¹⁶⁶ J. Matyasik, *Udział WiMBP w Bydgoszczy w obchodach Setnej Rocznicy Powrotu Pomorza i Kujaw do Macierzy*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski”, Nr 1 (54): 2020, s. 36-44.

- WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz Biblioteki Miejskiej za rok 1920.
WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz Biblioteki Miejskiej za rok 1921.
WiMBPB - Dział Ubytków, Inwentarz Biblioteki Miejskiej za rok 1922.

Opracowania

- Banaszak M., *Edward Becker*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, T. 5: 1918-1981, A-J, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 88-89.
- Belza W., *Belza Stanisław*, PSB, T. 1, Kraków 1935, s. 412-413.
- Belza W., *O bydgoskiej bibliotece pobernardyńskiej*, „Kurjer Warszawski”, Wydanie wieczorne, R. 112, Nr 11, 11 stycznia 1932, s. 7-8.
- Bieńkowska B., Maruszak E., *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005.
- Błażejowski S., *Kronenberg Leopold Dominik*, BSB, T. 2, Bydgoszcz 1995 s. 86-88.
- Chlewicka A., *Ofiarodawcy Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1920-1939, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. F. Mincera*, Bydgoszcz 2001, [druk autorski].
- Chlewicka A., *Prezydenci Bydgoszczy okresu międzywojennego darczyńcami Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, T. 18: 1996, s. 214-218.
- Chlewicka A., *Starodruki Marii Ogińskiej w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. M. Grzybowskiego w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1993 [druk autorski].
- Chlewicka A., *Witold Belza (1886-1955). Życie i działalność*, „Kronika Bydgoska”, T. 23: 2001, Bydgoszcz 2002, s. 285-301.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, T. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa i K. Korotajowa, Wrocław-Kraków 1962.
- Durka J., *Wybrane problemy z działalności wydawniczej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w dwudziestoleci u międzywojennym*, [w:] *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska i G. Michalski, Łódź 2014, s. 45-57.
- Jędrzejowska A., Pelczarowa M., *Polskie piśmiennictwo w gdańskich oficynach drukarskich (XVI-XVIII w)*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, T. 2: *Pomorze nowożytne*, red. G. Labuda, S. Hoszowski, Warszawa 1959, s. 118-133.
- Korzon K., *Ludwik Bernacki. Bibliolog i edytor*, Ossolineum, Wrocław 1974.
- Kuszajówna J., *Korzeniowski Józef, Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Łódź 1972, s. 444-445.
- Kutta J., *Belza Witold Stanisław Kazimierz*, BSB, red. J. Kutty, T. 2, Bydgoszcz 1995, s. 30-31.
- Kutta J., *Brandowski Teodor Wilhelm*, BSB, T. 3, Bydgoszcz 1996, s. 48-49.
- Kutta J., *Brandowski Stanisław*, BSB, T. 3, Bydgoszcz 1996, s. 47.
- Kutta J., *Klein Jan*, BSB, T. 1, Bydgoszcz 1994, s. 65.
- Kutta J., *Łabendziński Stanisław*, BSB, T. 1, Bydgoszcz 1994, s. 73-74.
- Kutta J., *Maciaszek Jan*, BSB, T. 2, Bydgoszcz 1995, s. 94-96.
- Kutta J., *Putz Narcyz*, BSB, T. 2, Bydgoszcz 1995, s. 120-121.
- Kutta J., *Skarbek-Malczewski Tadeusz*, BSB, T. 4, Bydgoszcz 1997, s. 94-95.
- Kutta J., *Śliwiński Bernard Stanisław*, BSB, T. 2, Bydgoszcz 1995, s. 139-142.

- Kutta J., *Wierzbicka Maria Irena*, BSB, T. 4, Bydgoszcz 1997, s. 120.
- Kutta J., *Wierzbicki Melchior Józef*, BSB, T. 1, Bydgoszcz 1994, s. 114-116.
- Lipska H., *Biesiadecki Franciszek Ksawery*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Lódź 1972, s. 69-70.
- Łopatecki K., *Uwagi nad „Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti Poloniae Regis” Jana Dymitra Solikowskiego*, [w:] *Z dziejów staropolskiego państwowości. Przekroje i zblżenia*, red. P. Borek, Kraków 2012, s. 91-102.
- Maternicki J., *Aleksander Kraushar*, PSB, T. 15, Wrocław-Kraków 1970, s. 241-244.
- Matyasik J., *Biblia na przestrzeni wieków. Najstarsze polskie przekłady Pisma Świętego w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, T. 38: 2017, s. 461-481.
- Matyasik J., *Bibliotheca Bernardina – cymelia i unikaty księgozbioru bydgoskich bernardynów*, „Universitas Gedanensis”, T. 52: 2016, s. 7-34.
- Matyasik J., *Polonika XV-XVII w. ze zbiorów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 2015.
- Matyasik J., *Rola Biblioteki Miejskiej w repolonizacji Bydgoszczy w dwudziestolecu międzywojennym*, [w:] *Miejsca pamięci w przestrzeni miasta w XIX i XX wieku*, w cyklu *Architektura Miast VI. Zbiór studiów*, Bydgoszcz 2019, s. 245-258.
- Matyasik J., *Sala Królewska „Bernardina” – 80 lat ekspozycji stałej Książnicy bydgoskiej*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski”, Nr 2 (47): 2016, s. 9-21.
- Matyasik J., *Udział WiMBP w Bydgoszczy w obchodach Setnej Rocznicy Powrotu Pomorza i Kujaw do Macierzy*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski”, Nr 1 (54): 2020, s. 36-44.
- Matyasik J., *Wkład Biblioteki Miejskiej w rozwój kulturalno-naukowy Bydgoszczy w dwudziestolecu międzywojennym*, [w:] *Studia z dziejów książki, bibliotek i prasy. Przegląd badań za lata 2016-2018*, red. D. Spychała i in., Bydgoszcz 2019, s. 194-215.
- Michalska M., *Działalność Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie w latach I wojny światowej i w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Lud”, T. 102: 218, s. 101-122.
- Ogrodzński W., *Brandowski Roch Alfred*, PSB, T. 2, Kraków 1936, s. 386.
- Olkiewicz J., *Od A do Z, czyli, O encyklopediach i encyklopedystach*, Warszawa 1988.
- Pietrzak J., *Leon Płotka*, PSB, T. 26, Wrocław-Lódź 1981, s. 814-815.
- Pietrzycki J., *Z Pomorza*, „Rzeczpospolita”, R. 1: 1920, nr 118, s. 5-6.
- Pokorzyńska E., *Z dziejów Introligatorni Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2013.
- Poręba S., *Łukaszewicz Julian Antoni*, PSB, T. 18, Wrocław-Kraków 1973, s. 553-554.
- Romaniuk M., *Aronsohn Lewin Louis*, BSB, T. 1, Bydgoszcz 1994, s. 19-20.
- Rył J., *Losy biblioteki Bernardynów w Bydgoszczy po kasacie klasztoru w świetle odnalezionych dokumentów*, „Studia Gnesnensia”, T. 7: 1982/3, s. 337-348.
- Rymsza-Zalewska D. D., *Stefan Demby: znany i niezany*, Warszawa 2003.
- Sprawozdanie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1920-1927*, Bydgoszcz 1928.
- Stogowska A.M., *Wpisany w epokę Gustaw Zieliński 1809-1881*, Płock 1996, s. 189-195.
- Talberska J., *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa 2011.

Węglerska A., *Bydgoska księżnica. Zarys dziejów*, [w:] *Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska księżnica 1903-2013*, Bydgoszcz 2013, s. 5-31.

Więcek A., *Bartłomiej Strachowski*, [w:] *Ludzie dawnego Wrocławia*, Wrocław 1958, s. 48-53.

Zakrzewski L., *Dołęgowie Zakrzewscy: szkic genealogiczny*, „Notatki Płockie”, 41/2-167: 1996, s. 14-18.